

ARON bvba
Archeologisch Projectbureau

RAPPORT 352

Archeologienota Tongen, Achttiende Oogstwal -
Elfde Novemberwal. Bouw van een
appartementencomplex met ondergrondse
parking

DEEL 2: Programma van maatregelen

Inge Van de Staey, Petra Driesen & Dirk Pauwels

Januari 2017

DEEL 2. PROGRAMMA VAN MAATREGELEN

1. Gemotiveerd advies

1.1 Volledigheid van het uitgevoerde vooronderzoek

Tot op heden kon enkel een vooronderzoek in de vorm van bureauonderzoek (2017A86) uitgevoerd worden. Het terrein is namelijk nog geen eigendom van de initiatiefnemer.

Het bureauonderzoek werd over het volledige onderzoeksgebied uitgevoerd en liet toe om alle onderzoeksvragen te beantwoorden.

1.2 Duiding en waardering van de archeologie in het projectgebied

Het onderzoeksgebied is zowel binnen de 2de eeuwse als de 13de eeuwse stadsmuur gelegen maar buiten de 4de eeuwse.

Het projectgebied heeft geen archeologisch onderzoeksverleden. Nochtans kan op basis van archeologische informatie uit naburige onderzoeken en waarnemingen en van het ontbreken van grootschalige ingrepen in het verleden aannemen dat het projectgebied een hoog potentieel bezit voor zowel prehistorische vondsten als voor bewoningssporen van de Romeinse stad, zowel de vroege niet-ommuurde stad als de 2de eeuwse ommuurde opvolger. Een zijstraat van de *decumanus maximus* is op of vlak langs het onderzoeksgebied gelegen. Het gedeelte van het onderzoeksgebied onder openbaar domein, en misschien ook nog net de rand van de percelen aan de Achttiende Oogstwal, herbergt mogelijk nog resten van deze stadsmuren gezien het tracé ervan archeologisch nog niet exact bepaald is. Een deel van de oorspronkelijke middeleeuwse stadswal ligt daarentegen zeker voor een stuk binnen de perimeter van het onderzoeksgebied.

Of en in welke mate de bouw van de gereduceerde 4de eeuwse stadsomwalling een negatief effect heeft gehad op het gebruik van het projectgebied is onduidelijk, maar er dient zeker niet automatisch te worden uitgegaan van een opgave van deze perifere zone. Behalve bewoningssporen uit de laat-Romeinse periode moet ook rekening gehouden worden met sporen van de ontmanteling van de 2de eeuwse stadsmuur.

Hoewel het projectgebied in de vroege, volle en late middeleeuwen nabij de grote verkeersas van de stad lag, is toch duidelijk dat het terrein in de 'achtertuin' van percelen lag die helemaal op de Maastrichterstraat waren georiënteerd, des te meer na de bouw van de 13de eeuwse stadsverdediging. De facto wordt het projectgebied een geïsoleerde hoek in het stadsareaal, waarschijnlijk vnl. in gebruik als moestuin/weide. Het historisch kaartmateriaal bevestigt dit gebruik van het terrein vanaf midden 18de eeuw tot in de 20ste eeuw. Pas dan wordt er aan de Achttiende Oogstwal gebouwd en wordt ook het huis aan de Elfde Novemberwal opgetrokken.

1.3 Impact van de geplande bodemingrepen

Op basis van de omschrijving van de geplande bodemingrepen in *deel 1: Verslag van de resultaten, 1. Beschrijvend gedeelte, 1.4 Beschrijving van de geplande bodemingrepen* kan de impact van deze bodemingrepen op het mogelijk aanwezige archeologisch erfgoed bepaald worden.

De geplande bodemingrepen omvatten de machinale uitgraving van een ondergronds niveau onder alle percelen en onder een deel van het openbaar domein, met een oppervlakte van 935 m² en een diepte van 3,95 m onder het laagste punt van het terrein (op 97,24 m TAW).

Op basis van de gekende stratigrafie van nabijgelegen terreinen kan worden aangenomen dat een dergelijke ingreep een archeologisch bodemarchief, met uitzondering van uitzonderlijk diep uitgegraven sporen zoals bijv. waterputten, volledig zal verstoren.

1.4 Conclusie

Het bureauonderzoek wijst op de aanwezigheid van een waardevol bodemarchief dat kan leiden tot kenniswinst. Er wordt daarom voorgesteld een vervolgonderzoek (uitgesteld vooronderzoek) uit te voeren na het verkrijgen van de bouwvergunning en voorafgaandelijk aan de start van de werkzaamheden.

- het braakliggende noordelijke deel van het terrein aan de Achttiende Oogstwal, en
- de tuin achter het huis aan de Elfde Novemberwal aan de zuidzijde van het projectgebied.

2.2 Aanleiding voor het vooronderzoek

Zie hiervoor *DEEL 1: Verslag van resultaten*.

2.3 Resultaten van het vooronderzoek zonder ingreep in de bodem

Het aanvullend onderzoek vindt plaats als een bijkomend onderzoek na het uitvoeren van volgende vooronderzoeken:

Een bureauonderzoek (projectcode: 2017A86). Voor de resultaten van dit bureauonderzoek verwijzen we graag naar *DEEL 1: Verslag van de resultaten*

2.4 Wetenschappelijke doelstellingen en onderzoeksvragen

Doel van het aanvullend vooronderzoek met ingreep in de bodem, is dat aanwezige archeologisch erfgoed opgespoord, geregistreerd, gedetermineerd en gewaardeerd wordt. Rekening houdend met de archeologische waardering van het terrein zal het aanvullend vooronderzoek zich richten op het aantreffen en evalueren van de archeologie vanaf het ontstaan van de stad Tongeren (ca. 10 v. Chr.) t.e.m. WOII, met voldoende aandacht voor de archeologie van het Meso-Neolithicum, en voor bewoningssporen en/of artefacten uit de IJzertijd, gezien deze sporadisch voor komen onder de oudste Romeinse stratigrafie.

Bijzondere aandacht wordt hierbij gegeven aan het voorkomen van Romeinse bewoningssporen en sporen van de infrastructuur (stratennet, stadswal, stadsmuur, gracht(en), waterhuishouding). Verder wordt speciale aandacht gegeven aan het voorkomen van de Middeleeuwse omwalling, vermoedelijk als een opvolger van de Romeinse stadsmuur. Ook de impact die de bouw en de afbraak van de beide stadsmuren heeft gehad heeft gehad op het ondergronds erfgoed is een aandachtspunt.

Verder wordt de potentiële impact van toekomstige geplande werken op de al dan niet goed bewaarde bodems en het mogelijke aanwezige archeologisch erfgoed ingeschat.

Onderdeel van de evaluatie is dat er mogelijkheden gezocht worden om in situ behoud te bewerkstelligen en, indien dit niet kan, er aanbevelingen worden geformuleerd voor een vervolgonderzoek.

Tijdens het onderzoek moeten minimaal volgende onderzoeksvragen beantwoord worden:

- Wat zijn de aardkundige eenheden die te herkennen zijn in de proefputten? Kunnen we deze beschrijven en duiden?
- Zijn er aardkundige eenheden van antropogene oorsprong te herkennen?
- In hoeverre is de oorspronkelijke bodem (moederbodem) bewaard gebleven? Kunnen we deze beschrijven en duiden?
- Hoe is de stratigrafie van de archeologische lagen opgebouwd? Wat is de archeologische betekenis van de diverse lagen?
- Zijn er sporen, spoorcombinaties of archeologische structuren vast te stellen? Zo ja, geef een beknopte omschrijving.
- Hoe is de bewaringstoestand van de sporen?
- Behoren de sporen, spoorcomplexen en lagen tot één of tot meerdere periodes? Welke?
- Maken de sporen deel uit van één of meerdere structuren?
- Zijn er recente verstoringen aan te duiden?
- Is de zwarte laag hier aanwezig? Zijn er verschillende niveaus in te onderscheiden en is deze overal even dik?

- Gelet op de gegevens uit het bureauonderzoek: waar zijn er archeologische lagen aanwezig die een potentieel herbergen voor het beantwoorden van archeologische vragen die specifiek zijn voor deze locatie? Hierbij worden alle perioden vanaf de prehistorie tot en met de Tweede Wereldoorlog in ogenschouw genomen.
 - o Zijn er sporen die gelinkt kunnen worden aan de Romeinse ingebruikname van het terrein, meer bepaald bewoningssporen, sporen van de infrastructuur (stratennet, stadswal, stadsmuur, gracht(en), waterhuishouding)?
 - o Zijn er sporen die wijzen op de middeleeuwse ingebruikname als weideland of moestuin?
 - o Zijn er sporen van de middeleeuwse stadsomwalling? Kan er iets gezegd worden over de impact van de bouw en de afbraak ervan op het Romeinse erfgoed?
 - o Zijn er sporen of lagen te herkennen die een potentieel bevatten voor de archeologie van het Meso-Neolithicum, en voor bewoningssporen en/of artefacten uit de IJzertijd, gezien deze sporadisch voor komen onder de oudste Romeinse stratigrafie.
- Zijn er één of meerdere archeologische relevante niveaus die door middel van bijkomend onderzoek (opgraving) dienen onderzocht te worden? Op welke diepte bevinden deze zich?
 - o Hoeveel opgravingsvlakken zullen er moeten worden aangelegd om de archeologie en de stratigrafische opbouw van de site wetenschappelijk te documenteren en te begrijpen?
 - o In geval de aanwezigheid van een Romeinse weg wordt vastgesteld: hoeveel opgravingsvlakken dienen hierbij aangelegd te worden (hoeveel fases zijn er te onderscheiden)?
 - o In het geval de aanwezigheid van de stadsmuur/stadswallen wordt vastgesteld: waarbij moet men rekening houden met een eventueel vervolgonderzoek?
- Wat is de potentiële impact van de geplande ruimtelijke ontwikkeling op de waardevolle archeologische vindplaatsen?
- Voor waardevolle archeologische vindplaatsen die bedreigd worden door de geplande ruimtelijke ontwikkeling: hoe kan deze bedreiging weggenomen of verminderd worden (maatregelen behoud *in situ*)?

Indien vervolgonderzoek noodzakelijk geacht wordt:

- Hoe wordt een vervolgonderzoek best uitgevoerd? Wat is de strategie? Welke aspecten verdienen bijzondere aandacht bij een vervolgonderzoek?
- Wat zouden verdere onderzoeksvragen voor een opgraving zijn?
- Wat zou nuttig natuurwetenschappelijk onderzoek zijn bij verder onderzoek?
- Welke zouden zinvolle conservatietechnieken zijn?
- Wat zou de doorlooptijd en de kostprijs van een vervolgonderzoek zijn?

2.5 Opgravingsstrategie en -methode

TABEL 2 heeft een overzicht van de onderzoeksmethodes en de reden waarom voor het voorliggende onderzoek wel/niet voor deze methode wordt gekozen.

Onderzoeksmethode	Evaluatie positief	Evaluatie negatief
Landschappelijk bodemonderzoek (boringen en/of profielputten)	Laat toe om relatief snel uitspraken te doen over de opbouw van de ondergrond en het landschap	Niet noodzakelijk in deze studie wanneer ook gravend onderzoek (proefputten) zal uitgevoerd worden waaruit deze bodemkundige informatie kan worden ingewonnen.
Veldkartering	Op een niet-destructieve manier kan voor het onderzoeksgebied uitgemaakt worden dat in of rondom een bewoningssite aanwezig is of dat er vondsten aanwezig zijn die activiteiten attesteren uit de prehistorie of latere periodes.	Veldkartering is niet mogelijk gezien de stedelijke context en het perceel momenteel bebouwd en begroeid is.
Geofysisch onderzoek		Geeft geen gegevens over de chronologie van de eventueel gedetecteerde fenomenen.
Verkennd archeologisch booronderzoek	Verkennd archeologisch booronderzoek is zeer geschikt om prehistorische sites, steentijdartefacten sites, op te sporen en een zicht te bekomen op de inhoudelijke en fysieke kwaliteit van deze vindplaatsen.	Tijdrovend en duur. Het potentieel voor prehistorie wordt op laag geschat, waardoor dit onderzoek niet wenselijk wordt geacht.
Waarderen archeologisch booronderzoek (enkel van toepassing na het detecteren van een archeologische site)	Nvt	Nvt
Proefsleuven en/of proefputten	Maakt het mogelijk om op een weinig destructieve manier uitspraken te doen over de totaliteit van een terrein. In dit onderzoek wordt geopteerd voor proefputten. Met deze methode kan in een stedelijke context (cfr. Tongeren - een site met complexe verticale stratigrafie) een globaal zicht verkregen worden in de terreinopbouw, het reliëf en in de aanwezigheid en inhoudelijke en fysieke kwaliteit (aard, ouderdom, omvang, diepteligging, gaafheid, conservering) van de te verwachten archeologische resten.	/
Proefputten in functie van steentijd artefactensites (Slechts van toepassing wanneer clusters van steentijdartefacten zouden worden aangetroffen.)	Slechts van toepassing wanneer clusters van steentijdartefacten zouden worden aangetroffen tijdens het proefputtenonderzoek	Nvt

TABEL 2: Verschillende onderzoeksmethode en evaluatiecriteria

Op basis van de archeologische verwachting en evaluatie van de verschillende onderzoeksmethodes om deze verwachting in te vullen en de aard van het terrein dat zich in een stedelijke context bevindt en deels bebouwd is, wordt geopteerd voor **een vervolgonderzoek met ingreep in de bodem door middel van proefputten**.

Het graven van stratigrafische proefputten maakt het mogelijk om op een weinig destructieve manier uitspraken te doen over de totaliteit van een terrein.

Het proefputtenonderzoek wordt uitgevoerd volgens de wettelijke bepalingen, conform hoofdstuk 8: 8.6 van de *Code van Goede Praktijk*.

De dekkingsgraad en schikking van deze proefputten is van die aard dat ze toelaten om voldoende gefundeerde uitspraken te doen over de rest van het terrein wat betreft de bovenstaande onderzoeksvragen.

Op basis van de besluiten uit dit onderzoek kan gekeken worden naar een vervolgstراتيجية, naar de doorlooptijd en naar eventueel natuurwetenschappelijk onderzoek en conservatietechnieken.

Criteria voor het niet uitvoeren van voorziene onderzoeksmethoden

Indien bij het veldwerk van boven en onder beschreven methode en technieken wordt afgeweken op basis van de bekomen inzichten tijdens de uitvoering van het onderzoek, wordt dit beschreven en gemotiveerd in de rapportering.

Een mogelijkheid waarin kan afgeweken worden van de voorziene breedte van de proefputten is als op het terrein blijkt dat er zodanig diep moet gegraven worden, dat de veiligheid in gedrang komt. Ook bij het aantreffen van onvoorziene verstoringen kan van deze methode worden afgeweken.

Randvoorwaarden

Aangezien percelen 83T, 83W, 83X en 83Y bebouwd en tot op heden nog in gebruik zijn, wordt het proefputtenonderzoek uitgevoerd op percelen 82G en 83V.

Tijdens de uitvoer van het proefputtenonderzoek wordt gezorgd dat:

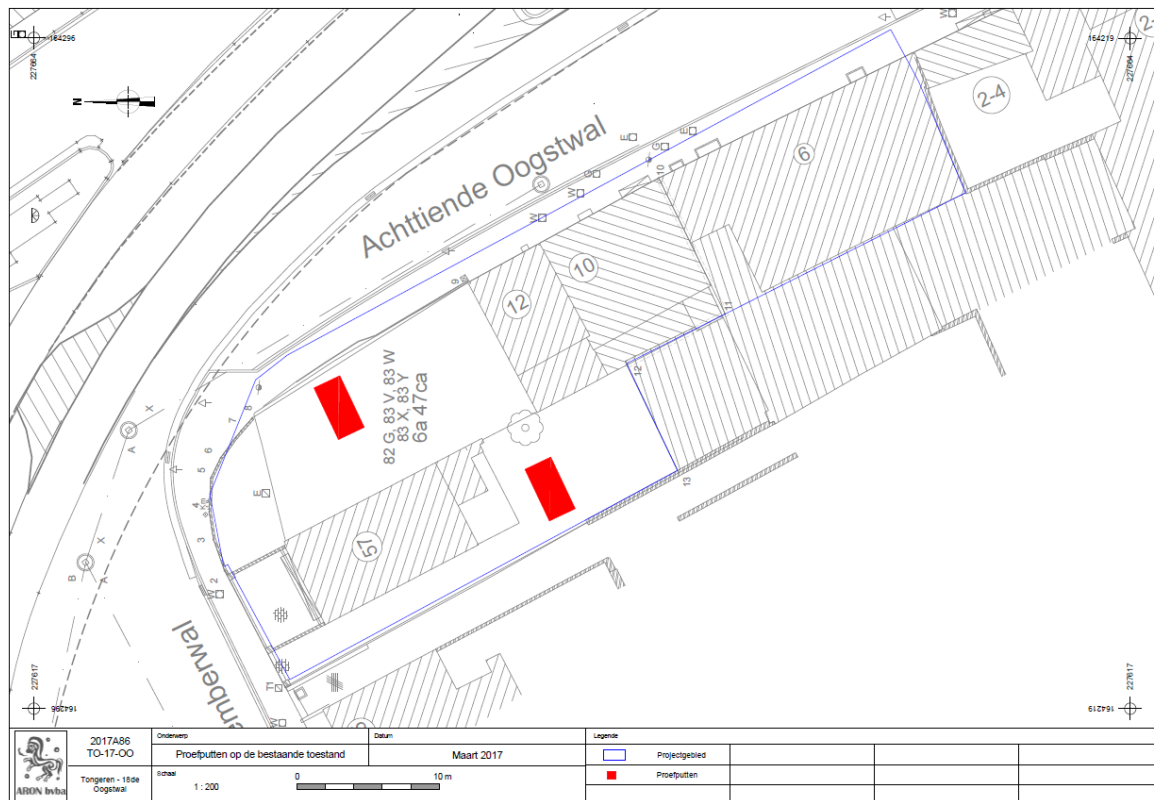
- Putten die dieper dan de toegestane wettelijke uitgraafdiepte worden aangelegd, worden beveiligd en/of getrapd aangelegd. De breedte van de proefputten moet dit getrapte profiel mogelijk maken.
- Putten inzake veiligheidsnormen op minstens 3 m van de bestaande bebouwingen worden gegraven.
- Alle inmetingen gebeuren met een GPS gestuurd en gegeorefereerd inmetingssysteem.
- Indien dieper graven niet mogelijk is, wordt steeds door middel van boringen de verdere stratigrafie van de onderliggende bodem in kaart gebracht.
- Er doorlopend een metaaldetector gebruikt wordt.
- Indien noodzakelijk een beroep gedaan wordt op een conservator. Deze conservator is gespecialiseerd in de handelingen om de bewaringstoestand van de archeologische vondsten of de omgeving daarvan te stabiliseren en verder verval te verhinderen of vertragen.
- De weersomstandigheden dermate zijn dat ze een goede waarneming toelaten.
- Voorafgaand een KLIP-aanvraag plaats vindt.
- De werf is ingericht conform de vigerende arbeidswetgeving.
- De werf is ingericht volgens, en wordt uitgevoerd volgens de vigerende veiligheids- en gezondheidswetgeving.
- De uitvoering van de prospectie in overeenstemming is met de wettelijke bepalingen inzake bodemverzet.

Evaluatiecriteria

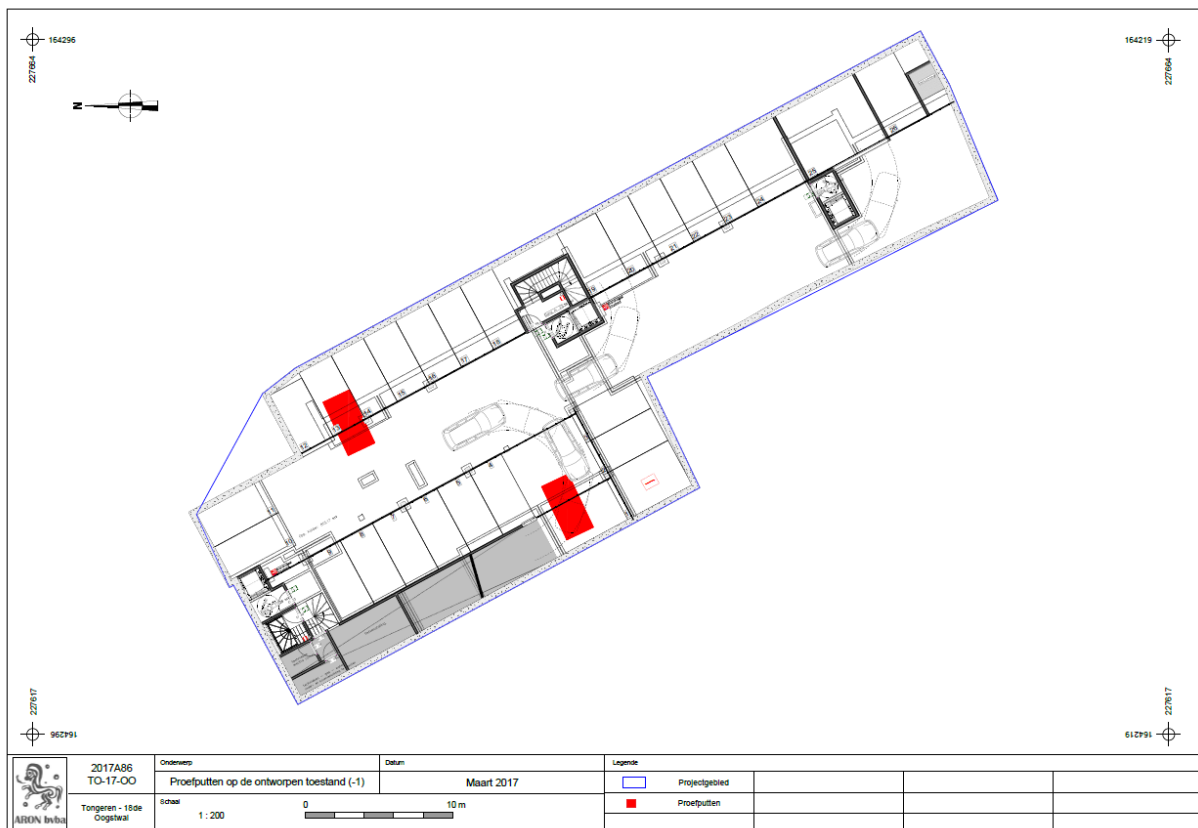
Het onderzoek is succesvol wanneer de vooropgestelde onderzoeksvragen een inhoudelijk antwoord konden ontvangen.

2.6 Onderzoekstechnieken

Rekening houdend met de omvang van de geplande bodemingreep en de gedeeltelijke toegankelijkheid van het projectgebied voor archeologische onderzoek omwille van nog bestaande bebouwing en gebruik als openbaar

Afb. 38: Proefputten op bestaande toestand met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw) (Bron: Aron bvba, digitaal plan, dd 22/03/2017, aanmaakschaal 1:200, 2017A86, BIJLAGE 9).

Afb. 39: Proefputten op ontworpen toestand (-1) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw) (Bron: Aron bvba, digitaal plan, dd 22/03/2017, aanmaakschaal 1:200, 2017A86, BIJLAGE 10).

domein, komen om praktische redenen voorlopig slechts twee delen voor aanvullend vooronderzoek in aanmerking. m.n.

- het braakliggende noordelijke deel van het terrein aan de Achttiende Oogstwal, en
- de tuin achter het huis aan de Elfde Novemberwal aan de zuidzijde van het projectgebied.

Daarbij komt dat grote delen onder de huidige bebouwing vermoedelijk door kelders verstoord zijn.

Hiermee rekening houdend wordt voor dit vooronderzoek geopteerd voor de aanleg van twee proefputten (Afb. 38 en Afb. 39, bijlage 9 en 10).

De proefputten worden opgegraven zoals bepaald onder *Hoofdstuk 8: vooronderzoek met ingreep in de bodem – 8.6 Proefsleuven en proefputten* uit de CGP 2.0.

De twee proefputten worden machinaal aangelegd door een graafmachine met platte graafbak, onder begeleiding van de veldwerkleider en een assistent-archeoloog. De proefputten zullen minimaal 2 m x 4 m breed uitgegraven worden. Eén proefput wordt hierbij ingepland haaks op de Romeinse en middeleeuwse stadsmuur (cfr. perceel 83V) en wordt zo dicht mogelijk tegen de perceelsgrens aangelegd, om na te gaan wat de impact van de aanleg en de afbraak van deze muren op het archeologisch archief is geweest. Een tweede proefput wordt haaks op het veronderstelde tracé van een Romeinse weg ingepland (cfr. perceel 82G). Ook deze proefput bevindt zich zo dicht mogelijk tegen de perceelsgrens om na te gaan of er een Romeinse weg aanwezig is of indien niet, en of er al dan niet sporen op te tekenen zijn van de aan de weg grenzende Romeinse bebouwing.

De proefputten worden in eerste instantie aangelegd tot op het eerste archeologisch relevante niveau (onder de zogenoemde zwarte laag of onder eventuele aanwezige recente verstoringen). Vervolgens wordt – en dit om een te grote verstoring van het aanwezige archeologisch archief te vermijden – slechts een gedeelte van de proefput stratigrafisch opgegraven. Er wordt echter niet dieper gegraven dan de beoogde verstoringsdiepte (tot 3,92 m onder het huidige maaiveld).

Op deze wijze wordt in totaal 16 m² opgegraven of ca. 1,7 % van de totale oppervlakte van het te onderzoeken gebied. Dit percentage wordt in dit geval (cfr. site met een complexe verticale stratigrafie) echter voldoende groot geacht om de onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden.

Voor de begeleiding van de opdracht zal de erkende archeoloog zich, indien nodig, laten ondersteunen door één of meerdere specialisten en regiodeskundigen, meer bepaald de stadsarcheoloog van Tongeren Dirk Pauwels, die hem bijstaat bij de uitvoering van de prospectie.

Indien bij het graven van de proefputten de aanwezigheid van het tertiaire zand word bevestigd, waarin prehistorische vondsten kunnen aanwezig zijn, wordt de nodige aandacht hierop gevestigd:

- o Er zal steeds een staal genomen worden van de aangetroffen sedimenten
- o Er wordt opgelet of er een bijmenging van houtskoolpartikels voor komt
- o Het uitgeven van de onderzochte sedimenten geldt als inzamelmethode. Het sediment wordt per proefput uitgezeefd, en dit per aardkundige eenheid, laag of fijner arbitrair niveau. Alle aardkundige eenheden die vondsten kunnen bevatten worden onderzocht. Het zeven gebeurt met een maaswijdte van max. 2 mm. Bij situaties met weinig variatie in de aardkundige eenheden wordt in arbitraire niveaus van maximaal 10 cm gewerkt.
- o Aangetroffen artefacten worden volgens de richtlijnen van de CGP verzameld.

2.7 Voorziene afwijkingen ten aanzien van de Code van Goede Praktijk

Niet van toepassing

2.8 Vervolgtraject

Na het uitvoeren van het uitgesteld vooronderzoek met ingreep in de bodem (zie 2.6) dient:

1) een assessment te worden uitgevoerd conform de Code van Goede Praktijk 2.0, p 88-98. Na het assessment is duidelijk of uit het vooronderzoek een vrijgave van het terrein volgt, of dat er een behoud in situ en/of een opgraving van de aangetroffen site dient te volgen.

2) een nota te worden opgesteld conform de Code van Goede Praktijk 2.0, p. 98-132. Hierin wordt eveneens uitgeschreven wat het resultaat van het assessment (1) is, en volgt - in geval er een behoud in situ of een opgraving wordt geadviseerd -, een Programma van Maatregelen³² voor de volgende te nemen stap in het archeologieproces.

3) de nota te worden ingediend bij Onroerend Erfgoed ter bekrachtiging. Onroerend Erfgoed beschikt over een termijn van 21 kalenderdagen om deze nota te bekrachtigen, al dan niet met bijkomende voorwaarden, of te weigeren.

4) in geval er een Programma van Maatregelen werd opgesteld, en bekrachtigd door OE, over gegaan te worden naar de uitvoering van dit Programma van Maatregelen, conform de bepalingen in de Code van Goede Praktijk 2.0. Het eventuele Programma van Maatregelen dient te worden uitgevoerd voorafgaand aan de start van de door de initiatiefnemer geplande bodemingrepen.

5) de zakelijkrechthouder het archeologisch archief (bestaande uit alle documenten en archeologische vondsten) vondsten conform *afdeling 2. Verplichtingen zakelijkrechthouders en gebruikers archeologische artefacten en archeologische ensembles* van het *Decreet van 12 juli 2013 betreffende het onroerend erfgoed, gewijzigd bij het decreet van 4 april 2014* als een geheel te bewaren, in goede staat te behouden en voor wetenschappelijk onderzoek beschikbaar te houden (art. 5.2.1).

De zakelijkrechthouders die het beheer van een archeologisch ensemble toevertrouwd aan een erkend onroerend erfgoeddepot voldoet aan de hierboven vermelde verplichtingen.

Indien de bewaarplaats van de vondsten gewijzigd wordt binnen het Vlaamse Gewest, dient dit binnen 30 dagen aan het Agentschap Onroerend Erfgoed gemeld te worden (art. 5.2.2). Indien de vondsten buiten het Vlaamse Gewest gebracht worden, dient dit minstens 30 dagen voorafgaand hieraan aan het Agentschap gemeld worden (art. 5.2.3).

³² Een gedetailleerde omschrijving van de locatie, de onderzoeksvragen, en de methodes en technieken die gehanteerd dienen te worden bij zowel een behoud in situ, als in geval van een opgraving van de aangetroffen archeologische resten.

BIBLIOGRAFIE

- Baillien D.**, *Tongeren en zijn straten door de eeuwen heen*, Tongeren, 1995.
- Baillien H.**, De molens van Sint-Jan te Tongeren, in *Limburg*, 55, 1976, 198-211.
- Baillien H.**, Het Leurenkwartier en de zuidelijke stadsverdediging van Tongeren, in *Het Oude Land van Loon*, 9, 1954, 105-113.
- Baillien H.**, Sprokkelingen over Tongeren en omgeving: 9. De Jekerpoort, in *Het Oude Land van Loon*, 9, 1954, 174.
- Baillien H.**, *Tongeren. Van Romeinse civitas tot middeleeuwse stad*, (Maaslandse Monografieën), Assen, 1979.
- Bink M.**, *Tongeren. Plinius-terrein. Archeologisch onderzoek van resten uit het laat-paleolithicum, de ijzertijd en de nieuwe tijd*, (BAAC-rapport 06.177), 's-Hertogenbosch, 2007.
- Borgers K., M. Steenhoudt & E. van de Velde**, Tweede en derde fase van het archeologisch onderzoek 'Anicius' aan de Elfde Novemberwal te Tongeren, Rapportage, Leuven, 2009.
- Borgers K., M. Steenhoudt**, Tongeren: Vermeulenstraat 3, in Creemers G. & A. Vanderhoeven (eds), *Archeologische Kroniek van Limburg 2007, Limburg-Het Oude Land van Loon*, 89, 2, 2010, 150-154.
- Brassine J.**, Iconographie de la ville de Tongres, in *Analectes mosans. Archéologie, bibliographie, biographie, histoire, iconographie*, Liège, 1947, 116-158.
- Breuer J. & H. Van de Weerd**, Les fouilles de Tongres en 1934 et 1935, in *L'Antiquité Classique*, 4, 1935, 489-496.
- CGP**: Code van goede praktijk voor de uitvoering van en rapportering over archeologisch vooronderzoek en archeologische opgravingen en het gebruik van metaaldetectoren, versie 2.0.
- De Geyter G.**, *Toelichtingen bij de geologische kaart van België. Vlaams Gewest. Kaartblad 34-Tongeren. 1:50.000*, Brussel, 2001.
- De Schaetzen G.**, Découvertes romaines à Tongres en 1937, in *L'Antiquité Classique*, 12, 1, 1943, 37-46.
- De Winter N.**, Het archeologisch onderzoek op de hoek van de Pliniuswal en de Bilzersteenweg te Tongeren, (Aron-Rapport 21), Sint-Truiden, 2009.
- De Winter N. & P. Driesen**, Tongeren: Elisabethwal, in Creemers G. & A. Vanderhoeven (eds), *Archeologische Kroniek van Limburg 1996, Limburg-Het Oude Land van Loon*, 89, 2, 2010, 129-133.
- De Winter N. en Reygel P.**, *De opgraving aan de Vermeulenstraat in Tongeren (fase 4)*, in voorbereiding.
- Ervynck A., K. Vandevorst & E. Oomen**, *De Onze Lieve Vrouw Basiliek van Tongeren. Een ontzettend lang verleden*, Leuven, 2014.
- Gerits J.**, *Historische steden in Limburg*, Gent, 1989.
- Helsen J., W. Moermans, P. Severijns & E. Vandeplass**, *2000 jaar Tongeren. 15 vóór Chr. tot 1985*, Hasselt, 1988.
- Janssen G.**, Les enceintes de la ville de Tongres, in *Bulletin de la Société scientifique et littéraire du Limbourg*, VII, 1865, 25-56.
- Marinis T.**, *Urban Conservation Project in Hemelingenstraat, Tongeren*, Leuven, 2004.
- Meesen M.**, *Disparus. Verdwenen Tongers erfgoed in de kijker*, Tongeren, 2004.
- Nouwen R.**, *Tongeren. Een Romeinse stad in het land van Tungri*, Tongeren, 2012.
- Pacquay J.**, *Tongeren voorheen. Geschiedkundige schets*, Tongeren, 1934.
- Raepsaet-Charlier M.-Th. & A. Vanderhoeven**, Tongres au Bas-Empire romain, in Ferdière A. (ed.), *Capitales éphémères. Des capitales des cités perdent leur statut dans l'Antiquité tardive*, (Revue Archéologique du Centre de la France, Suppl. 25), Tours, 2004, 51-73.
- Sevenant M. e.a.**, *Ecodistricten: Ruimtelijk eenheden voor gebiedsgericht milieubeleid in Vlaanderen*, I-III, Brussel, 2002.
- Steenhoudt M. & M. Smeets**, *Het archeologisch vooronderzoek aan de Holle Helverik te Tongeren*, (Archeo-rapport 238), Tienen, 2014.
- Ulrix F.**, Het Romeins stadsplan van Tongeren, in *Het Oude Land van Loon*, 13, 1958, 263-272.
- Vanderhoeven A. & G. Vynckier**, Tongeren: 11de Novemberwal, in Creemers G. & A. Vanderhoeven (eds), *Archeologische Kroniek van Limburg 1996, Limburg-Het Oude Land van Loon*, 77, 1, 1998, 44-45.

- Vanderhoeven A. & G. Vynckier**, Tongeren: Vermeulenstraat 1, in Creemers G. & A. Vanderhoeven (eds), Archeologische Kroniek van Limburg 1996, *Limburg-Het Oude Land van Loon*, 88, 4, 2009, 374-378.
- Vanderhoeven A. & G. Vynckier**, Tongeren: Vermeulenstraat 2, in Creemers G. & A. Vanderhoeven (eds), Archeologische Kroniek van Limburg 1996, *Limburg-Het Oude Land van Loon*, 89, 2, 2010, 147-150.
- Vanderhoeven A. & M. Vanderhoeven**, *Confrontation in Archaeology: Aspects of Roman Military Presence in Tongeren*, in F. Vermeulen, K. Sas & W. Dhaeze (eds), *Archaeology in Confrontation. Aspects of Roman Military Presence in the Northwest*, (Archaeological Reports Ghent University, 2), Gent, 2004, 143-154.
- Vanderhoeven A. e.a.**, Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Minderbroedersstraat te Tongeren (prov. Limburg), *Archeologie in Vlaanderen*, IV, 1994, 49-74.
- Vanderhoeven A.**, The earliest urbanisation in Northern Gaul: some implications of recent research in Tongres, in Roymans N. (ed.), *From the sword to the plough. Three studies in the earliest romanisation of Northern Gaul*, (Amsterdam Archaeological Studies, 1), Amsterdam, 1996, 189-260.
- Vanderhoeven A.**, Das vorflavische Tongeren: die früheste Entwicklung der Stadt anhand von Funden und Befunden, in Precht G. (ed.), *Genese, Struktur und Entwicklung römischer Städte im 1. Jahrhundert n. Chr. in Nieder- und Obergermanien*, (Xantener Berichte, 9), Mainz, 2001, 157-176.
- Vanderhoeven A.**, Tongres au Haut-Empire romain, in Hanoune R. (ed.) *Les villes romaines du Nord de la Gaule. Vingt ans de recherches nouvelles*. Actes du XXVe colloque international de HALMA-IPEL UMR NR 8164, (Revue de Nord, Hors Série. Collection Art et Archéologie, 10), 2007, 309-336.
- Vanderhoeven A.**, The Late Roman and early medieval urban topography of Tongeren, in R. Annaert e.a. (eds), *The very beginning of Europe? Cultural and Social Dimensions of Early-Medieval Migration and Colonisation (5th-8th century)*. *Archaeology in Contemporary Europe Conference Brussels – May 17-19 2011*, Brussel, 2012, 135-146.
- Vanstraelen A.**, *Toelichting bij de Quartairgeologische kaart. Kaartblad 34-Tongeren*, Leuven, 2000.
- Vanvinckenroye W.**, 'Tongeren-18de Oogstlaan, kelderprofiel van de building', 1964, bewaard in opgravingsarchief van het Gallo-Romeins Museum te Tongeren. De ingekleurde profieltekening bevat veel extra informatie die niet is opgenomen in de geschematiseerde & gepubliceerde versie van dit profiel in Vanvinckenroye 1985.
- Vanvinckenroye W.**, *Opgravingen te Tongeren 1963-1964 door het Provinciaal Gallo-Romeins Museum*, (Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum Tongeren, 8), Tongeren.
- Vanvinckenroye W.**, *Tongeren. Romeinse stad*, Tielt, 1985.
- Vanvinckenroye W.**, Some reflections on Tongeren (prov. Limburg) in the Augustan era, in M. Lodewijckx (ed.), *Archaeological and Historical Aspects of West-European Societies. Album Amicorum André Van Doorselaer*, (Acta Archaeologica Lovaniensia, Monographiae 8), Leuven, 1995, 109-121.
- Verhelst K.**, Archeologisch onderzoek Tongeren-Industriezone Oost, 2006-2007, ongepubl. Rapport.
- Wyns S.**, *Tongeren, de oude busstelplaats fase 1. Een Definitief Archeologisch Onderzoek*, (Vlaams Archeologisch rapport 2/ADC Rapport 1293), Amersfoort, 2010.

Websites:

https://www.onroerenderfgoed.be/assets/files/content/images/Code_van_Goede_Praktijk.pdf
<http://codex.vlaanderen.be/Zoeken/Document.aspx?DID=1023317¶m=inhoud&ref=search>
www.onroerenderfgoed.be/assets/files/content/downloads/140915_LV_RWO_Brochure_regelgeving.pdf
www.onroerenderfgoed.be/assets/files/content/images/Code_van_Goede_Praktijk.pdf
www.bodemverkenner.be
<http://dov.vlaanderen.be>
<http://www.inventaris.onroerenderfgoed.be>
<https://geo.onroerenderfgoed.be>
<http://cai.onroerenderfgoed.be/>
https://www.onroerenderfgoed.be/assets/files/news/downloads/stroomschema_stedenbouwkundig-verkaveling_v7.pdf
www.geopunt.be

www.cartesius.be
klip.agiv.be

